

YETİMİ KOLLA, MALINI KORU! TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

Fatih BOZKURT*

ÖZET: Tarih boyunca toplumların korunmaya en çok muhtaç kesimini yetimler oluşturmuştur. Günümüze göre ortalama insan ömrünün kısa olduğu 20. yüzyıl öncesinde sağlık ve beslenme alanlarındaki yetersizliklerle beraber savaş ve doğal afetler genel yaşam kalitesini olumsuz etkilemiştir. Etkileri en çok hasta, yaşlı ve çocuk nüfusu üzerinde görülse de demografik yapıyı belirleyen bu faktörler, öte yandan, ebeveynlerinden birini ya da her ikisini kaybeden yetimlerin sayısını arttırmıştır. Osmanlılar bu konuda istisna teşkil etmiyordu. Toplumun her kesimini ilgilendiren yetimlerin himayesiyle ilgili Osmanlıların kendi tecrübe ve imkânları çerçevesinde çeşitli düzenleme ve uygulamalara başvurdukları görülmektedir. Tereke defterleri ve diğer mahkeme kayıtları konu hakkında bilgi veren kaynakların başında gelmektedir. Yetimlerin korunmasında son derece etkili bir mekanizma geliştirdikleri gözlemlenen Osmanlı uygulamasında, yetimlerin mirasçı olmaları durumunda terekelerin mutlaka görevlilerce tahrir ve taksim edilmesi kuralı kati olarak benimsenmişti. Şeriye Sicilleri'nde mevcut terekelerin çoğunun bu nitelikteki kayıtlardan oluşması, yetimliğin başlangıç safhasında tespitini ve yetim mallarının tescil edilerek korunmasını sağlıyordu.

Anahtar Kelimeler: Yetimler, Tereke Defteri, Osmanlı Tecrübesi, İstanbul.

**LOOK AFTER ORPHANS, PROTECT THEIRS! TEREKE REGISTERS AND ORPHAN'S PROPERTIES
(1785-1875)**

ABSTRACT: Throughout history, orphans have formed the most needy group of societies needed protection. Before the 20th century in which the average human life span was shorter than today, inadequacy in health and nutrition as well as wars and natural disasters made a negative impact on the overall quality of life. These factors, which actually determined the demographic structure though its factors affected mostly on elderly population and children, increased the number of orphans who lost his father or mother. The Ottomans did not constitute an exception. It is seen that the Ottomans applied various regulations and practices within the framework of their own experience and facilities for the protection of orphans concerning all sections of society. Tereke registers and other court records were the leading sources giving information about the subject. It is observed that the Ottoman developed a highly effective mechanism for the protection of orphans. In the Ottoman practice, the officials had to compose and apportion tereke registers when an orphan was heir. Most of the terekas in Şeriye Registers were composed of such kinds of records, so these records made it possible to notice orphanage in its initial phase and protection of their properties by registration.

Key Words: Orphans, Tereke Register, Ottoman Experience, Istanbul.

“...erâmil-i eytâma şefkat ve merhamet ve hulûl-i rüşd ve sedâdına değîn emvâlleri muhâfazasına dikkat Kitâb-ı Kerîm'de a'zam-ı evâmîr-i ilâhiyyeden ve bu husûsa itinâ ve nezâret cümlelerin ve tahsîs hukkâm-ı şerîfin vâcibe-i zimmeterinden

* Dr.

olmakdan nâşî..." (KŞS, no.895, vr.1a: Rumeli Kazaskeri'ne hitaben yazılan 1811 tarihli fermanndan).

"...ve eğer sagîr ve sagîre eytâmı terk ederek vefât eden olur ise çünkü bu makûle eytâmın emvâlini muhafaza etmek Devlet-i Aliyye'nin şân-ı âlî-i hükümeti icâbından olmasıyla bu makûle sagîr ve sagîresi bulunan müteveffânın terekese iktizâ'-yı şer'îsi üzere tahrir olunub..." (Düstur, I. Tertip, Cilt I, s.298: Hristiyan terekeleri hakkındaki kaleme alınan 13 Ağustos 1861 tarihli düzenlemeden).

Giriş: Ailesini kaybetmiş, her türlü destek ve himayeye muhtaç kalmış çocukların durumu geçmişten bugüne önemli bir toplumsal olgu olarak varlığını korumuştur. Toplumda yetim nüfusun artışı demografik yapıyı tekrar şekillendiren faktörlerle doğrudan ilgilidir. Savaş, kıtlık, doğal afet ve salgın hastalıkların nüfus üzerinde etkili olduğu dönemlerde bir taraftan çocuk popülasyonu azalırken diğer taraftan yetim kalan çocukların sayısı çoğalıyordu. Bunlara ilaveten salgın haline dönüşmemiş olsa da hastalıklardan korunma ve tedavi yöntemlerinin yetersizliğine açlık, sefalet gibi zorlu yaşam koşullarının eşlik etmesi nadirattan olmadığı için kimsesiz çocukların varlığı az veya çok her dönemde kendini hissettiriyordu.

Daniel Panzac 1700-1850 yılları arasını kapsayan çalışmasında Osmanlı coğrafyasının demografik yapısını dramatik şekilde etkileyen afetlerin sık sık yaşandığını kaydetmektedir. Deprem, yangın, iklim değişikliklerinin yol açtığı kıtlık gibi doğal afetlerin yanı sıra başta veba olmak üzere sıtma, çiçek hastalığı, tifo ve tifüs salgınları nüfusu kırıp geçiriyordu¹. Nitekim 1686-1718 yılları arasında Şam şehri sicillerinde kayıtlı terekelerin sayısının bazı yıllarda belirgin artışının veba salgını ile açıklanabileceğini düşünen Establett ve Pascual'ın bulguları da bu gerçeğe işaret etmektedir.² Salgın hastalıklar ve diğer olumsuz şartlar toplumun yaşlı, fakir, hasta, zayıf kesimlerini, bu arada çocukları, daha çok etkiliyordu. Ancak aynı yıllarda küçük çocuklarını yetim ve öksüz bırakan genç anne babaların ölüm oranları da artıyordu. 20. yüzyıla kadar dünyanın farklı bölgelerinin az ya da çok benzer demografik özellikleri taşıması sonucunda babasını, annesini ya da

¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Cev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 4-20.

² Colette Establett ve Jean-Paul Pascual, *Famillies et Fortunes a Damas: 450 Foyers Damasains en 1700*, Institut Francais de Damas, Damas 1994, s. 46-47. Eserde belirtilmemiş olsa da mahkeme kayıtlarına terekeleri sayesinde girmiş ölümlerin önemli kısmı geride yetimleri mirasçı bırakan kişilere ait olmalıdır. *Tahriri mucib* olmayan (Kayda geçme zorunluluğu olmayan) nitelikteki terekelerin nadiren mahkemenin önüne geldiğini bildiğimize göre, örneğin öldüğünde çocukları reşit olan yaşlıların terekeleri (ölümleri) kayda girmemiş olmalıdır.

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

her ikisini yitirmiş yetimlerin korunması, ihtiyaçlarının karşılanması mühim toplumsal problemlerden birini oluşturmuştur. Başka etkenlerle beraber özellikle sağlık alanındaki gelişmeler ortalama insan ömrünün uzamasını sağlamış, bunun sonucunda yetimlerin sayısı geçmişe göre büyük oranda azalmıştır. Günümüzde kimsesiz çocukların barınma, beslenme, bakım ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanması devlet ve sivil toplum örgütlerinin görevleri arasındadır.

Ortalama insan ömrünün kısa olduğu dönemlerde yetim konusunun önemle ele alınması gereken sosyal sorumluluk olduğu açıktır. Genç yaşta ebeveyn ölümleri nüfus içinde yetimlerin sayısını arttırmış ve meseleyi toplumun birçok kesimini doğrudan ilgilendiren daha geniş bir sosyal zemine yerleştirmiştir. Her toplumun yetimleriyle ilgili kendi tecrübe ve imkânları çerçevesinde çeşitli düzenleme ve uygulamalara başvurduğunu düşünebiliriz. Ancak bu çalışmanın kapsamı ve kaynakları Osmanlı toplumunda yetim olgusunu İstanbul örneği çerçevesinde, mümkün mertebe genel hatlarıyla ele almamızı gerektirmiştir.

Osmanlıda Yetim Olmak ve Tereke Defterleri: Osmanlı yetimlerine dair bilgilerimiz sınırlıdır. Az sayıdaki çalışma ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönem hakkında bilgi verir. Araştırmacılar yetimlerin korunmasına yönelik devlet eliyle ihdas edilen kurumlar, çıkarılan nizamnâmeler, çeşitli uygulamalar ve idarecilerin üstlendiği sorumluluklara özel ilgi duymuşlardır.³ Bazı çalışmalarda imparatorluğun son 50 yılındaki

³ Tahsin Özcan'ın *Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları* başlıklı makalesi, meseleyi 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Eytâm Sandıkları'nın kuruluşu ve ağırlıklı olarak ekonomik tedbirler bağlamında ele almaktadır. Yetim malının işletilmesi, hukukî düzenlemeler, eytâm malının idaresi için oluşturulan meclisler hakkında bilgi veren Özcan, ayrıca 16. yüzyılda yetim malının işletilmesiyle ilgili örneklerle de yer vermiştir (*İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 14 (2006), s. 103-121). Eytâm Sandıkları üzerine yapılmış bir diğer çalışmada, Eytâm İdaresi'nin teşkilatlanması hakkında bilgi verildikten sonra Batı Anadolu'da Muğla, Aydın, Marmaris ve Girit'te kurulan eytâm müdürlükleri incelenmiştir. Özellikle yetim mallarının işletilmesi üzerinde yoğunlaşan makale için bkz. Mehmet Çanlı "Eytâm İdaresi-Sandıkları ve Osmanlı Devletinde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması", Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 59-86. Osmanlı toplumunda yetim olgusunu eğitim, barınma ve sağlık alanında 19. yüzyılın son çeyreği ve 20. yüzyılda tesis edilen devlet kurumları ve uygulamalarından hareketle değerlendiren araştırmalar da yapılmıştır. Yetim çocukların eğitiminde Darüşşafaka kurumunun önemi (Aylin Koç, "Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka", Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 183-193), Balkan Savaşları'nda yetim kalan çocukların eğitimleriyle ilgili devletin aldığı tedbirler (Ebubekir Sofuoğlu, "Osmanlı Devletinde Yetimler İçin Alınan Bazı Sosyal Tedbirler", Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 49-58) ve I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya eğitim için

önemli savaşların neden olduğu ölüm, göç ve kıtlığın ortaya çıkardığı yetimlere dikkat çekilmiştir⁴. Tarihte her bir savaş, sebep olduğu sosyo-ekonomik buhranlarla beraber toplumlara babasını kaybetmiş çocukları da miras bırakmıştır, şüphesiz. Ancak bugüne kıyasla kalabalık yetim nüfusun varlığı tarihte sadece savaşların olduğu dönemlere özgü değildir. Yukarıda bahsi geçtiği üzere salgın hastalıklar, tabii afetler ve kıtlık da nüfusu kırıp geçiriyor, ailesini yitirmiş çocukları geride bırakabiliyordu. Daha da önemlisi sağlık, barınma, beslenme imkânlarının yetersizliği diğer bir ifadeyle yaşam koşullarının ağırlığı bir taraftan zamansız sönen hayatları diğer taraftan erken yaşta anne veya babasının ölümünü yaşamış yetimleri ortaya çıkarıyordu.

Modern insana göre her bir Osmanlı insanına ölümün daha yakın olduğunu gösteren birçok kayıt vardır. Başta tereke defterleri, genç yaşta hayatını tamamlamış kişilerle doludur. Osmanlı coğrafyasının değişik şehirlerinde, farklı dönemlerde yaşamış insanlar genç ölümleri çok sık tecrübe etmişlerdir. 18. yüzyıl Halep'ini incelediği eserinde Abraham Marcus, kitabın bir bölümünü bu konuya ayırmıştır. Haleplilere ait "*Death is closer than the veil is to the eye*" (Ölüm, insana peçe ile göz arasındaki mesafeden daha yakındır) atasözüyle başlayan bölümde salgın hastalıklar, tedavi ve korunma yöntemlerinin yetersizliği, ölüm oranlarının yüksekliği, ölümle beraber yaşamak konuları ele alınmaktadır⁵. Yetim kalmış evlatlarını mirasçı bırakan tereke sahiplerinin çoğu ömrünü erken tamamlamış kişilere ait olmalıdır.⁶ 17. yüzyıl Edirne'sinden⁷ 19. yüzyıl Selanik'ine⁸, farklı zaman

gönderilen yetim öğrenciler üzerine yapılmış çalışmaları (Safiye Kırbaç, "Osmanlı Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı YıllarındaAlmanya'ya Gönderilen Darüleytam Öğrencileri", Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 87-104) bu bağlamda zikredebiliriz. Ayrıca, İlhanlıların 14. asırda Tebriz'de kurduğu iki yetimhane hakkında bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "XIV. Yüzyıl Başlarında Tebriz'de İki Yetimhane", Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 161-181.

⁴ Makbule Sarıkaya, "Savaş Yıllarında Himaye-i Etfal Cemiyetinin Çocuk Sağlığı Konusundaki Hedef ve Faaliyetleri", Editorler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 33 vd; Sofuoğlu, a.g.m., s. 50; Kırbaç, a.g.m., s. 87.

⁵ Abraham Marcus, *The Middle East on The Eve of Modernity: Aleppo in The Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York 1989, s. 252-276.

⁶ Tereke defterlerinde ölen kişilerin yaşları verilmediği gibi bu konuda fikir yürütmemizi sağlayacak genç, orta yaşlı veya ihtiyar gibi bilgiler de aktarılmamıştır. Ancak mirasçılar arasında tereke sahibinin sağır ve sağire tabir edilen çocukları bulunduğu ölen kişinin yaşlı olmama ihtimali yüksektir. Yetimlerle beraber ölenin anne veya babasının da varisler arasında yer alması tereke sahibinin genç ya da orta yaşlı olarak değerlendirilmesini gerektirir diye düşünüyoruz. İncelediğimiz 792 örneklemin 215'inde (%27,15) anne ve babadan en az birinin varisler arasında yer aldığını tespit ettik.

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

ve şehirlerde yaşamış Osmanlıların erken yaşta ölümlere ve geride kalan yetimlere dair tecrübeyle oluşmuş toplumsal hafızaya sahip oldukları anlaşılmaktadır. 1785-1875 döneminde yaşamış İstanbullular bu genel durum için bir istisna oluşturmuyordu. İncelediğimiz tereke kayıtlarına göre, zengin fakir, kadın erkek, askerî reaya, Müslim gayrimüslim İstanbullular, günümüzde olsa “zamansız ölüm” olarak değerlendirilebilecek yaştaki aile üyelerinden bir ya da birkaçını kaybetmiştir. Yaşam standartları ve imkânları daha geniş olan askerîlerin ve zenginlerin normal şartlarda diğerlerinden daha rahat ve uzun yaşamış olduklarını düşünmemek için bir neden yok. Başkentin kadınları da kocalarına göre daha uzun bir hayat yaşamış olmalıydılar.⁹ Ancak, bu tahminlerimiz geride mirasçı olarak eşlerini ve küçük çocuklarını bırakan kadınların ve yüklü miktarda servetini yetimlerine terk eden varlıklı ve makam sahibi Osmanlıların tereke kayıtlarının nadirattan olduğu şeklinde değerlendirilmemelidir. Osmanlı toplumunun hayat, ölüm ve yetimlere ilişkin algı ve tavırları bu acı tecrübelerden fazlasıyla etkilenmiş olmalıdır. “*Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi / Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi*” dizelerinin çağrıştırdığı anlam ölümün hastalık, kıtlık, sefalet, yangın ve depremle beraber her an hazır vaziyette beklediğini bilen Osmanlılar için daha derin olmalıdır.

Tamamı imparatorluğun son yetmiş yıllık tarihine odaklanmış Osmanlı yetimlerini ele alan çalışmalar makale düzeyinde birkaç incelemeyle sınırlı

⁷ Barkan’ın neşrettiği terekelerden 17. yüzyıla ait olanların %81’inde yetimlerin mirasçılığı söz konusudur. Bu tereke defterleri için bkz. Ömer L. Barkan, “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, Cilt III, Sayı 5-6, s. 163 vd.

⁸ Tanzimat Dönemi Selanik’inin demografik yapısının da tahlil edildiği eserde ölen kişinin anne veya babasının mirasçılar içinde yer alması ve kadınların erkeklere göre daha az sayıda çocuk sahibi olmaları, tereke sahiplerinin (özellikle kadınların) yaşlarının fazla olmadığına delalet ettiği şeklinde yorumlanmıştır. (Meropi Anastasiadou, *Selanik 1830-1912 (Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 199, 226).

⁹ Mirasçılar arasında yer alan annelerin sayısal olarak babalardan daha yüksek olduğunu görüyoruz. 792 örneğin 185’inde (%23,36) tereke sahibinin annesi hayattayken, 85’inde (%10,73) sağ olan babalar mirasçılar arasında yer almıştır. Anne ve babanın beraber mirasçı olduğu tereke sayısı ise 55’tir (%6,94). 1463-1640 yıllarına ait Bursa şehri terekelerinin incelendiği çalışmada ise, mirasçılar arasında annelerin bulunma oranı %23,96 olarak tespit edilirken, babalar için bu rakam %9,19’da kalmıştır (Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988, s. 58). 1591-1700 yıllarını kapsayan İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi’nin ilk yirmi sicilindeki 2670 terekeye göre, tereke sahibinin annesinin varis olduğu 583 kayda (%21,8) karşılık, 165 örnekte (%6,2) babaların mirasçılığı söz konusudur (Said Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995, s. 118-119). Bu üç çalışmanın konu hakkındaki son derece benzer bulguları, İstanbul ve Bursa şehirleri örneğinde Osmanlı toplumunda genellikle kadınların erkeklerden daha uzun yaşam sürdüklerini ortaya koymaktadır.

kalmıştır. Hâlbuki Şer'iyye Sicilleri Osmanlıda yetim kalmak olgusunu erken dönemlerden itibaren araştırmamızı sağlayacak yeterli malzemeyi içermektedir. Toplumun himayeye en çok muhtaç kesimini oluşturan yetim çocuklarla ilgili Osmanlı tecrübesini idarî, adlî, toplumsal, iktisadî ve kültürel boyutları olan kapsamlı bir yaklaşımın ürünü olarak değerlendirebiliriz. İslâm tarihinin ilk yıllarından itibaren yetimlere iyi davranılması, haklarının korunması teşvik edilmiş; yetimlerin malını gasp etme, zarar verme ağır şekilde kınanmıştır¹⁰. Osmanlı toplumunda yetimlere gösterilen hassasiyetin temelinde İslâm kültür ve inancının belirleyici olduğunu düşünmemiz icap eder.

Osmanlıda yetim olmak olgusunun bütün yönleriyle incelenmesi tek başına müstakil bir çalışma konusudur. Biz ancak mirasın paylaşımı ve tereke defterleri çerçevesinde yetimlerin himayesini esas alan Osmanlı uygulamasının dikkat çeken yönleri üzerinde duracağız. Fakat tereke defterleri ile yetimler arasındaki kuvvetli bağ, diğer kaynaklara başvurmadan salt terekelere dayalı incelemenin dahi Osmanlı toplum ve idarecilerinin yetim konusuna gösterdiği hassasiyeti değişik boyutlarıyla açıklayacak nitelikte olduğunu düşündürür. Yetimlere yardım edilmesi, maddî ve manevî olarak desteklenmeleri, zor olan yaşamlarının kolaylaştırılması şüphesiz önemliydi. Ancak ilk yapılması gereken, mevcut haklarının kat'î olarak muhafazasıydı ve yetimler mirasçı olduğunda tereke defterlerinin görevlilerce yazımı tam da bu noktada önem arz ediyordu. Tahriri mucip addedilen terekelerin belirlenmesinde mirastan paylarını almakta ve idare etmekte ehliyeti veya imkânı olmayan varislerin dikkate alınması sicillerde kayıtlı belgeler bağlamında Osmanlı dönemi miras geleneğinin karakteristik özelliklerindedir. Muhtemelen Osmanlılara özgü olan veya Osmanlıların kendine mâl edecek kadar geliştirdiği bu uygulama sonucunda yetimleri ilgilendiren miras paylaşımlarının kaydı özenle tutulmuş ve sicillerde mevcut terekelerin önemli kısmı bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Osmanlılarda yetim olgusunu tereke defterlerine dayalı olarak incelemek, iki konunun yani Osmanlı yetimlerinin ve tereke defterlerinin daha iyi anlaşılmasında oldukça verimli bir yöntemdir. Mahkeme tarafından mirasın taksim edilmesi demek, çoğu örnekte yetimlerin mirasçı olduğu mâl paylaşımları anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle servet, maddî kültür, aile, hukuk, toplumsal gruplar gibi kavramların Osmanlı şehirleri örneğinde incelenmesini sağlayan tereke defterlerinin çoğu yetimlerin varlığından dolayı kaleme alınmıştır. Araştırmamız için seçtiğimiz reaya terekelerinin %56'sı (329 tereke), askerî sınıf terekelerinin ise %67,2'si (137 tereke) ölen kişinin küçük yaştaki varislerinden ötürü sicillerdeki yerini almıştır.

¹⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, "Yetim", İslam Ansiklopedisi (İA), cilt XIII, İstanbul 1986, s. 402.

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

Terekeler Osmanlı toplumunda yetim nüfusun varlığının kanıtı olurken diğer taraftan yetimler sosyal tarih incelemeleri için zengin bir koleksiyonun günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bundan başka tereke yazımıyla veya yetimlerin korunmasıyla ilgili düzenleme ve uygulamaların çoğunda her iki konunun birlikte ele alınmış olması da manidardır.¹¹ Sadece 19. yüzyılda değil önceki devirlerde de tereke konusunda yayınlanan ferman, hüküm ve benzeri belgeler, sürekli olarak yetim ve dulların korunmasına vurgu yapmaktadır. 19. yüzyılda da yetimlerin himayesi için kurulan müesseseler ve hazırlanan nizamnâmeler özellikle iki konu üzerinde yoğunlaşmaktadır: Terekelerin yazımı esnasında yetimleri mağdur edecek suistimallerin önlenmesi ve yetimin miras yoluyla sahip olduğu malların güvenli ve verimli şekilde idare edilmesi. Tereke ve eytâm konusunun iç içe geçmesi, yetim mallarının muhafazasında terekelerin resmî yollardan paylaşılmasının öneminden kaynaklanmaktadır. Sağır ve sağire tabir edilen yetimlerin, varisi oldukları terekelerin imparatorluğun ilk asırlarından itibaren *tahriri mucib* addedilmesi, mahkeme sicillerinde kayıtlı olanların büyük kısmının bu terekelerden oluşmasını sağlamıştır. Tereke meselesi veya yetimlerle ilgili kaleme alınan herhangi bir resmî belgede diğer konunun da sık sık gündeme gelmesi, idarecilerin yetimlerle ilgili hassasiyetini yansıtmaktadır. Bu kayıtlar aynı zamanda konuyla ilgili devletin tutumunu gösteren kanunlar ile bunların pratiğe yansımaları gösteren uygulamalara ışık tutmaktadır.¹²

Tereke defterlerinin tutulmasıyla devlet kontrolüne alınan yetimlere ait mal ve paraların işletilmesinde de idarecilerin denetimi devam ettirilmiştir. Mirasın paylaşımı ve sonrasında yetimlerin himayesi için geliştirilen Osmanlı uygulamasının esas olarak iki özelliği dikkat çekmektedir. İlk olarak belirtilmesi gereken sürecin (yetimliğin) başlangıcından sonuna kadar her aşamasının mahkemenin denetiminde olduğu ve yapılan her bir işlemin kayda geçirildiğidir. Paraya dönüştürülen yetim malının işletilerek

¹¹ 19. yüzyılda terekelerle veyahut yetimlerle ilgili çeşitli düzenlemeleri inceleyen araştırmacıların sürekli olarak yetimlerden, mâllarının korunmasından ya da tereke yazımında uyulacak kurallardan bahseden metinlerle karşılaşması anlamlıdır. Bkz. Said Öztürk, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kassamlık Muessesesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 15: M. Münir Aktepe’ye Armağan İstanbul 1997, s. 400-405; İlhami Yurdakul, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 178-190; Özcan, *a.g.m.*, s. 110-116.

¹² Örneğin, 18. yüzyılın ilk çeyreğine ait metrukâtın müzayedeye satılmasını emreden ferman (daha erken tarihlileri de olabilir) yetimlerle ilgili görünmekle beraber aslında başkent sicillerinde kayıtlı terekelerin çoğunda (incelediğimiz dönemde %90’a yakın oran) satış yönteminin uygulanmasına da açıklık getirecek niteliktedir. İlgili ferman ve terekenin satışı için bkz. Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi SBE basılmamış doktora tezi, Sakarya 2011, s. 131 vd.

değerlendirilmesi uygulamanın bir diğer önemli özelliğidir. Terekenin görevlilerce tahrir edilmesi, yetim için vasî atanması, metrukâtın müzayedeye satışı, yetime intikal eden vakıf mülklerin ferağı, miras taksim edildikten sonra tereke defterinin kaleme alınması, miras hissesi ve ferağ bedelinden oluşan yetim malının işletilmesi, vasînin yaptığı harcama ve diğer işlerin teftişi, son olarak reşit olunca yetime malının teslimi süreç boyunca yapılan işlemleri meydana getirmektedir.

Günümüzde yaygın olarak babasını kaybetmiş çocuk anlamındaki yetim tabiri¹³, tereke defterlerinde ve diğer belgelerde anne baba ayrımı yapmaksızın ebeveyninden birini ya da her ikisini yitirmiş çocuklar için kullanılmıştır. Yetimlerin korunması, anne veya babanın ölümüyle başlayan ve çocuğun rüşdünü kazanıncaya kadar devam eden bir süreci kapsamaktadır. Bu noktada konuyla ilgili bazı temel kavramların açıklanmasında yarar vardır. Çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik dönemlerinin bilinmesi, Osmanlı uygulamasını anlamamıza fayda sağlayacaktır. Belgelerde sağır ve sağire olarak geçen çocuklar yaş ve fiziksel özelliklerine göre tespit edilen olgunluğa ulaştıklarında *bâliğ* (ergen) hükmü kazanırlar. Bulûğ terimiyle ifade edilen ergenliğin yaş aralığı, İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre kızlarda 9-15, erkeklerde ise 12-15 yaşlarıdır. Bulûğ için kabul edilen yaş aralığında olduğu halde ergen vasfı kazanmamış kişiler *mürâhik* ve *mürâhika* olarak adlandırılır. Kişi bedensel gelişimin ötesinde fikrî olgunluğa kavuştuğunda ve malını yerli yerinde idare edebilecek ehliyete sahip olduğunda *rüşd* sahibi olur. Genellikle bulûğ ile rüşd hali birlikte gerçekleşir; fakat bâliğ olduğu halde reşit olmayan kişiler de olabilir.¹⁴ Tereke defterlerinde vasî atanan mirasçılarının çoğu sağır ve sağire olarak tanımlanan çocuklardan oluşurken, çocukluk ile ergenlik arasında bulunan mürâhik ve mürâhikalar da bu grupta yer almıştır.

Yetimlerin korunmasını iki bölümde değerlendireceğiz. Önce terekenin taksim süreci üzerinde duracağız. İkinci olarak da terekenin taksiminden sonraki süreç ele alınacaktır. Babanın veya annenin ölümüyle başlayan tereke defterinin kaleme alınmasıyla sona eren ilk aşamada yetime intikal

¹³ Erken dönem Türkçe metinlerde annesiz kalmış anlamındaki öksüz kelimesinin daha yaygın geçtiği, babasını yitirmiş olanlar için *atasız* tabirinin kullanıldığı aktarılmaktadır. İslâmiyet öncesi ve sonrası farklı Türk lehçelerinde öksüz ve yetim kavramlarının incelendiği çalışmada, öksüz ve yetim ifadelerinin çeşitli Türk lehçelerinde birbirinin yerine kullanılabilirdiği, günümüzde yetim tabirinin yaygın olduğu belirtilmektedir (Asiye Mevhibe Coşar, “Türk Söz Varlığında Öksüz ve Yetim Kavramları”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylın Koc, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 296-298).

¹⁴ Bulûğ ve rüşd kavramları hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu, “Buluğ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi DİA*, cilt 6, İstanbul 1993, s. 413-414; Saffet Köse, “Rüşd” *DİA*, cilt 35 İstanbul 2000, s. 298-300.

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

eden malların dökümünün eksiksiz hazırlanması hedeflenirdi. Vefat eden anne veya babanın miras paylaşımının görevlilerce yapılması ve tescil edilmesi yetimlerin himayesi ve *mâl-ı eytâm*ın muhafazası için son derece önemliydi. Bu uygulama aynı zamanda yetimliğin daha başlangıç safhasında resmî makamlarca tespit edilmesini de sağlıyordu. Terekenin tahrir ve taksimnin diğer reşit hak sahiplerinin tercihine bırakılmaması dikkate şayandır. Böylece yetime hak ettiğinin teslim edilmesi kişilerin vicdanî sorumluluğuna terkedilmiyordu.

Yetimler konusu inanç, gelenek ve toplumsal beklentilerin idarecilere önemli görevler yüklediği hassas bir meseledir. Toplumun en zayıf kesimini oluşturan yetimlerin haklarının korunması, en başta hâkimlerin ve tereke işinde görev alan mahkeme personelinin sorumluluğundadır. Yetim malının muhafazasında ihmalkâr davranılması, gerekli hassasiyetin gösterilmemesi ve hıyanet edilmesi şiddetli cezaları gerektiren suçlardan kabul edilmiştir. Kassamlıkta görevli kâtiplerden yetim malına ihaneti sabit olanlar meslekten uzaklaştırılmıştır. 1818 yılında Mustafa Halim Efendi, 1835 yılında Kumkapılı Arif Efendi, 1841 yılında Şakir Efendi yetim malına zarar verdikleri için kâtiplikten men edilmişlerdir.¹⁵ Yetimlerin hukukunun korunmasında görevleri icabı kâtiplerin sorumluluğu fazla olduğu için miras hukuku ve kitabet bilgisi kadar dürüst bir kişiliğe sahip olmaları da gerekiyordu.¹⁶ Atama yazısında *haml-ı merhamet*¹⁷, *emin ve mutemed*¹⁸, *istikamet üzere*¹⁹ olduğu ifade edilen kâtiplerin özellikle yetim mallarının korunmasında titiz davranacakları dikkate alınmış olmalıdır. Aile reisi olan kocanın ölümüyle en önemli güvencelerinden yoksun kalan yetim ve dulların himayesine gösterilen hassasiyeti Kassâm-ı Askerî ve Rumeli Kazaskeri için sicillerde kullanılan sıfatlardan da anlıyoruz. İstanbul'da miras meselesine bakan kurumlar içinde iş yükü ve dolayısıyla sorumluluğu en fazla mahkeme olan Askerî Kassamlığın başındaki Kassam Efendiler ve mahkemenin bağlı bulunduğu Rumeli Sadareti'nin başındaki Kazasker Efendilerin taşıdığı sıfatlar arasında *mu'inü'l-erâmil ve'l-eytâm* (dul ve yetimlere yardım eden) sıfatı sicillerde çok sık geçmektedir.²⁰

¹⁵ İlgili kayıtlar için bkz. Kısım-i Askeriye Mahkemesi (KŞS), no.1935, vr.4a, 13b, 21a.

¹⁶ “*Memâlik-i Mahrûsemde emvâl-i eytâmın muhâfazası evvelen tahrîr-i terekeye me'mûr olan küttâbın âlim bi'l-mes'ele olup hesâbda mahâretine ve diyânet ve istikâmetine muhtâc olmağla...*” (KŞS, no.706, vr.1a).

¹⁷ Mülgâ Beledî Mahkemesi (MŞS), no.78, vr.1a.

¹⁸ MŞS, no.83, vr.1a.

¹⁹ KŞS, no.1935, vr.16b.

²⁰ Sicil başlıklarından tespit ettiğimiz *mu'inü'l-erâmil ve'l-eytâm* tabiri 17 ve 18. yüzyıllarda kullanılmıştır. Kısım-i Askeriye Mahkemesi sicillerinde başlangıçta hem Rumeli Kazaskeri hem de Kassâm-ı Askerî'nin taşıdığı sıfat iken daha sonraları kassam efendilere mahsus bir nitelik kazanmış görünmektedir; bkz. KŞS, no.18, vr.1b; no.28, vr.1b; no.32,

Mirasın paylaşılması esnasında yetimlerin korunmasına yönelik yapılması gereken önemli işlerden biri yetimin “*tesviye-i umûrî*” için vasî atanmasıdır. Vasî tayinleri geciktirmeden yapılmış olmalıdır ki incelediğimiz tereke defterlerinin giriş bölümünde terekenin tahririni (usulen)²¹ mahkemeden talep edenler arasında vasîler de mutlaka yer alıyordu. Tereke defterlerinin yazımının, mirasın taksim edilmesinden sonra mümkün olduğu, ayrıca vasîlerin mahkemeye sunduğu muhasebe kayıtlarına göre, vasîlik görevleri en geç tereke defterinin kaleme alınmasıyla başladığından dolayı, vasî tayinlerinin terekenin taksim edilmesinden önce yapılmış olması gerekiyordu. Vasîlerin görevlerini kısaca vesâyetleri altında bulunan yetimlerin reşit oluncaya kadar zarurî ve makul ihtiyaçların karşılanması, mallarının idaresi ve yetimlerin şahsıyla alakalı her türlü sorumluluğun yerine getirilmesi olarak tanımlayabiliriz. Vasîlik kurumunun yetimlerin himayesinde mühim olduğu ve üstleneceği vazifenin gerektirdiği dürüstlüğe ve ehliyete sahip olduğu ihbar edilen kişiler arasından vasî atandığı anlaşılmaktadır.²² Yaygın olmamakla beraber, bazı tereke sahiplerinin daha hayattayken güvendiği birini vasî atadığı görülmektedir.²³ Belgelerde *vasî-i muhtâr* olarak tanımlanan bu kişilerin, tereke sahiplerince vesâyet ile görevlendirilmeleri de mahkeme huzurunda yapılıyor, ölüm gerçekleştiğinde vasî elindeki hücceti ibraz ederek vasîlik görevini üstleniyordu. Tereke defterlerinde *vasî-i mansûb/mansûbe* ya da sadece *vasî* ibareleriyle geçen vasîler, kadı tarafından vesâyet görevine atanmış, bu iş için uygun, ehil bulunmuş kişileri göstermektedir.²⁴ Vasîlerin görevlerini hakkıyla yapıp

vr.1b; no.108, vr.1b; no.171, vr.1b; no.433, vr.1b. Ayrıca Kısım-i Beledîye Mahkemesi'nin sicillerindeki benzer tabirler için bkz. MŞS, no.12, vr.1b; no.20, vr.1b; no.36, vr.1b, no.58, vr.1b.

²¹ Gerek hak sahiplerinin tercihiyle gerekse zorunlu olarak mahkemenin baktığı miras paylaşımının sonuçlandırılmasıyla kaleme alınan tereke defterlerinin giriş bölümünde varislerin veya onlar adına vekil ve vasîlerin mirasın paylaşılmasını mahkemeden talep ettiklerinin yazılması yerleşik bir uygulama olmalıdır. İncelediğimiz tereke defterlerinin her birinde mirasçıların tamamı talepte bulunanlar arasında yer almaktadır.

²² “...*müstakîmü'l-etvâr ve vesâyete ehliyeti bedîdâr birini bi-garaz ehl-i vukûfun ihbârlarıyla yine huzûr-ı kâdiaskerîde veyahud kassâm-ı askerî hâzır olduğu hâlde nasb olunmak...*” (KŞS, no.895, vr.1a).

²³ Örneğin Süleyman Ağa'nın sağlığında hem sağır oğlu için hem de terekeyle ilgili diğer işleri yerine getirmek üzere Perdecibaşı es-Seyyid el-Hac Ali Ağa'yı vasî olarak ataması şöyle kaydedilmiştir: “...*mütevaffâ-yı mezbur hayatında bi'l-cümle terekesini marifet-i şer'ile ahz ve kabz ve bey' idüb esmânından vech-i mesnûn üzere techiz ve tekfîn ve levâzım-ı defni umûrını rü'yet ve duyûn-ı müsbetesini ashâb-ı hukuka bade'l-eda ve sağır-i mezburun tesviye-i emrine ve mâl-ı mevrûsunu ahz ve kabz ve hıfza vasî-i muhtâr nasb ve ta'yin eylediği ba-hüccet-i şer'îyye sabit olan perdecî başı es-Seyyid el-Hac Ali Ağa bin el-Hac Mustafa Ağa...*” (Üsküdar Şer'iyye Sicilleri (ÜŞS), no.561, vr.11a).

²⁴ Mahkemenin yetimler için vasî tayin kayıtları, yine yetimler için belirlenen nafaka miktarlarını gösteren hüccetlerle beraber müstakil bir sicilde toplanabiliyordu (KŞS, no.992,

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

yapmadıklarını denetlemek, ayrıca onlara yardımcı olmak (?) üzere nâzır da atanabiliyordu.²⁵ Vasînin üzerine nâzır atanmasının incelediğimiz tereke defterleri bağlamında nadirattan olduğu tespit edilmiştir. Atanan vasîlere baktığımızda yetimin en yakın akrabalarından seçildiği görülmektedir. Vasîlerin büyük çoğunluğunu sağır ve sağirenin hayatta olan annesi veya babası teşkil etmiştir. Anneanne, babaanne, dede, amca, dayı, abi, teyze, hala sıklıkla bu görevi yüklenen diğer akrabaları oluşturmaktadır. Atanan vasîler ile yetimler arasında akrabalık bağının bulunmadığı örneklerin sayısı fazla değildir.

Muhallefatın müzayedeye satışı, yetimler için daha faydalı bir yöntem olduğu için teşvik edilmişti²⁶. İncelediğimiz terekelerden tahminî fiyatları içerenler olsa da büyük çoğunluğunun satıldığı tespit edilmiştir. Ailenin reisi olan kocanın ölümüyle geride kalan dul ve yetimlerin korunması devletin ve toplumun sorumluluğunda olmuştur. Tevarüs edilen servetin verimli şekilde değerlendirilmesinin bu kesim için çoğu zaman kolay olmayacağını tahmin edebiliriz. Atanan vasîlerin adil ve dürüst, ayrıca yeterli ticarî zekaya sahip olduklarını varsaysak bile kendi malları gibi özen göstermeleri, risksiz yatırımlarla değerlendirmeleri, bu işlere yeterli vakit ayırmaları, gayret sarfetmeleri her zaman mümkün olmayacaktır. Bu şartlarda idarecilerin ve hâkimlerin teşvik ettiği ve toplumda kabul görececek yöntem, yetim malının nakde çevrilerek işletilmesi olmuştur. Bu usûl kuvvetli şekilde yerleşmiş olmalıdır ki annenin ölümünde geride kalan çocuklara genellikle babaları vasî atanmış olmasına rağmen tereke çoğunlukla satılmış, yetimlerin hissesi paraya dönüştürülmüştür. Ölen kişinin şahsî mülkü dışında icareteynli vakıf mülklerin tasarruf hakkına sahip olması durumunda, bunların intikali miras hukuku dışında kendine özgü kaidelere göre gerçekleştirilmiştir. Sadece evlatlarına intikal eden icareteynli vakıf mülklerin tasarruf hakkına kız ve erkek evlatları eşit olarak sahip olmuşlardır. Yetim evlatların vakıf mülklerindeki hisseleri ise vasîlerin talebi, mütevellinin izni ve mahkemenin onayıyla müzayedeye başkasına ferâğ (tasarruf hakkının devri) edilmiştir. İncelediğimiz dönemde başkentte yaygın olan icareteynli vakıf mülklerin

1012, 1021, 1036). *Vasî ve Nafaka Hüccetleri* başlığını taşıyan Askerî Kassamlık sicillerindeki vasî atamalarının tamamına yakınında kullanılan yerleşik ifadede hem vasî tayininin gerekliliğine hem de vasîde bulunması gereken niteliklere dikkat çekilmektedir: "...kâbel-i şer'iden bir vasî nasbı lâzım ve mühim olmağın emanet ile ma'rûf(e) ve istikamet ile mevsûf(e) ve her vechile vesâyet uhdesinden gelmeğe kâdir(e) idiği zeyl-i kitâbda muharrerü'l-esâmi müslimin haberleriyle..." (KŞS, no.992, vr.1b, 2a, 2b, 3a...).

²⁵ Tütüncü Ömer Ağa öldüğünde zevcesi Aişe Hatun üç sağır oğluna vasî atanırken, vasî üzerine de nâzırlık göreviyle yetimlerin amcaları Osman ve Veliyüddin Ağalar tayin edilmişti (MŞS, no.130, vr.81b-82a).

²⁶ KŞS, no.45, vr.1a.

bedel namıyla kaydedilen²⁷ tasarruf hakkının ferâğ kıymeti birçok örnekte tereke gelirine yakın rakamlara ulaşmıştır.

Satış yöntemi, bir bakıma, muhalledatın değerinin piyasa şartlarında ve herkesin gözü önünde belirlenmesi esasına dayanıyordu. Takdire dayalı fiyat belirlemede haklarına ulaşmaları diğer yetişkin mirasçıların ve ilgililerin adaletli olmalarına bağlı olan yetimler için, mirasın gerçek değerinin tespiti aşamasında muhtemel mağduriyetlerin önlenmesi açısından satış usulünün mühim olduğunu düşünebiliriz. Ancak, bu terekenin satış sürecinde muhtemel suistimallerin hiç olmadığı anlamına gelmiyordu. Satışın yaygın olduğu İstanbul'da terekenin müzayede aşamasında çeşitli kişilerin bazen organize şekilde gerçekleştirdikleri hile ve desiselere konuyla alakalı belgelerde dikkat çekilmiştir. Mahkeme personelinin terekeden eşya alması²⁸, bedesten tüccarlarının ve bit pazarı esnafının aralarında anlaşıp terekeyi ucuza kapatmaları²⁹, vasilerin yolsuzlukları³⁰, bedesten bekçilerin görevlerini ihmalleri³¹, koltukçu esnafı ile ittifak eden sahafların terekelerdeki kitapları noksan fiyatla almaları³² bu süreçte olabilecek usulsüzlüklerdendir. Suistimallerin üzerinde hassasiyetle durulmasının en önemli sebebi, belgelerin tamamına yakınında dile getirilen *eytâma gadr-ı küllî olduğu* ifadesinde saklıdır. Yetim ve dulların korunmasına özen gösterilmemesi, padişahların muhtaplarını ağır şekilde tehdit ettiği fermanların sadır olmasını icap ettirmiştir.³³ İnsan faktöründen dolayı

²⁷ KŞS, no.706, vr.1a: "...eytâmun ebeveyninden hasbe'l-âde intikâl eden vakıf menâzil ve dekâkin ve akârât-ı sâire vasi ma'rifetiyle âhara ferâğ olundukda bedel-i ferâğı vasi kabz ve defter-i kassâma **bedel ta'bîriyle kayd olunup...**". Bu konuda ayrıca bkz. KŞS, no.884, vr.1a; İstanbul Şeriye Sicilleri (İŞS), no.106, vr.7a.

²⁸ "...tereke fîrûhtunda kâtib ve muhızır ve çukadâr ve sâir hukkâm taraflarından me'mûr olanlar müzâyede olunan emvâl-i eytâmdan bir akçe ve bir habbelik şey iştirâ eylemeyip..." (KŞS, no. 706, vr. 1a). Aynı hususta ayrıca bkz. KŞS, no.887, vr.1a; Mühimme Defteri, no.CCXXXIII, 54'ten nakleden Öztürk, *a.g.m.*, 400, dn. 25.

²⁹ KŞS, no. 954, vr. 1a.

³⁰ İŞS, no.106, vr.7a; KŞS, no.884, vr. 1a.

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C.BLD, no. 6555.

³² BOA, C.MF, no. 5641.

³³ İkisini fikir vermesi için nakledelim. İlki İstanbul Kadısı'na yazılan Ağustos 1790 tarihli fermanın: "*Bezzâzistân ve Bitpazarı'nda bi'l-müzâyede fîrûht olunan eşyâ-yı mütenevvi'a-i ibâd ve metrûkât ve muhalledâtı Bezzâzistân ve Bitpazarı ahâlileri birbirleriyle ittifâk ve itihâd ve şirket-i hafiyeleriyle artırmayıp rahîs bahâlarıyla iştirâ ve tamâm iğtisâb ve intihâb ve değerinin sülûs ve rub'u bahâlarıyla iştirâ eylediklerinden sonra birer mahalle tecemmu' ve beynlerinde tekrâr müzâyede ve çıkışma ederek gırlı bahâya iblâğ..... cesâret eden ahz olundukdan sonra gedik ve mâlik olduğu emvâl ve eşyâsı cânib-i miriden zabt ve kendisi **katle bedel Magosa Kal'ası'na kal'a-bend olunacağı** muhakkak ve meczûm ve hakkında bâb-ı ricâ ve merhamet mefkûd ve mesdûd idüğünü kendilere tefhîm ve işbu fermân-ı âlî sudûrunu sâbıkara kıyâs ve tenbîhe lafzı kabilinden add ile yine âdet-i merdûde-i sâbıkaları üzere hareket ederler ise **bildim bilmedim demelerine bir vehile***

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

metrûkâtın değerinin tespiti için hangi yönteme başvurulsa az ya da çok muhtelif problemler yaşanacaktır. Osmanlı toplumu ve idarecileri çeşitli tecrübelerden sonra özellikle yetim ve diğer zayıf kesimlerin korunması için terekenin müzayedeye satışını, fiyat takdir edilmesine göre muhtemelen daha yararlı bulmuşlardır. Satışı kaçınılmaz hale getiren daha önemli bir etken ise, yetim malının idare ve işletilmesinde benimsenen yöntemin malların nakde dönüştürülmesini zorunlu kılmasıydı. Fakat dönemsel ve bölgesel farklılıkların olabileceğini dikkatten uzak tutmamak gerekir. İstanbul'da dahi satılmadan varisler arasında taksim edilen miraslar olabildiği gibi yetime tevarüsen intikal eden gayrimenkullerin vasî marifetiyle kiraya verilmek suretiyle idare edildiği örnekler de vardır.

Tereke defterlerinin tanzimiyle ebeveyninden intikal eden miras ve vakıf hisselerinin değeri tespit ve tescil edilen yetimlerin korunmasında ilk safha tamamlanmış oluyordu. Böylece yetimlerin himayesi ve gözetilmesinde rüşş yaşına ulaşmıca kadar devam edecek ikinci dönem başlıyordu. Yıllarca sürebilen ikinci aşamada yetimin barınma, beslenme, giyinme, eğitim, sağlık ve diğer zarurî ihtiyaçlarının karşılanması kadar mevcut malının verimli şekilde yönetilmesi de mühimdi. Yetim mallarının işletilmesiyle elde edilecek kâr hem bu süreçte yetimin ihtiyaçlarının karşılanması hem de reşit olduğu zaman hak ettiği servete ulaşması bakımından son derece önemliydi. Malların idaresi ve işletilmesi vasîlerin sorumluluğunda olmakla beraber, bunun nasıl yapılacağı noktasında kararın vasîlere bırakılmadığı anlaşılıyor. Yetim hukukuna gösterilen hassasiyet, mallarının tasarruf şeklinin de idareciler tarafından belirlenmesi sonucunu doğurmuştur. Toplumda da kabul görececek usûle göre, yetim parasının faizle işletilmesi ve elde edilecek kârla yetimin ihtiyaçlarının karşılanması sistemin en temel özelliğiydi. Devletin müsaade ettiği belli hadler dâhilinde ve muhtemelen piyasa şartlarında belirlenen faiz oranlarıyla taliplilerine borç olarak verilen yetim

havâle-i sem‘-i i‘tibâr olunmayıp irtikâb edenlere emân verilmeyip va‘idât-ı merkûme icrâsı derkâr idüğünü Bezzâzistân ve Bitpazarı ahâlîlerinin gûş-i hûşlarına telkîn eylemelerini ve kethüdâlar dahi fîmâ-ba‘d bu makûle emr-i memnû‘a cesâret edenî kâpiya göndermekde ve haber vermekde kusûr ederler ise sonra haber alındıkda kendüleri dahi kazâyâ uğrayacaklarını Bezzâzistân ve Bitpazarı kethüdâlarına ber-vech-i îzâh beyân ve tenbîh ve te‘kîd eyledikden sonra...” KŞS, no.606, vr. 1a.

İkincisi, Rumeli Kazaskeri'ne hitaben yazılan Aralık 1798 tarihli fermandan: "...tahrîr-i tereke ve kısmet-i verese mâddesinde İstanbul'da ve taşrada yetim ve yetimelere gadr olduğu ve ba‘zı kimesneleri vasî oldum deyu yetimlerin mâllarını kabz ve kendi umûruna sarf ile gadra cesâret eyledikleri ma‘lûm olan hâlâtdan olmağla şu kısmet mâddesinde kassâm ketebesî ve muhûr makûlelerine i‘timâd olunmayub hukkâm-ı şer‘-i şerîf bi‘z-zât dikkat eylemeleri kat‘î matlûb-ı hümâyûnumdur bu irâdemi kâdîasker efendilere ve sâir iktizâ edenlere bildiresin **ben dahi taharrî ederim eytâma gadr olduğunu istimâ‘ edersen sonra bana cevâb vermek güç olur..**" KŞS, no.706, vr. 1a.

malının zayı olmaması için seçici ve dikkatli hareket ediliyor; borç talep eden kişiden sağlam kefiller bulması ya da değerli bir mülkünü rehin göstermesi isteniyordu. Böylece mâl-ı eytam kayıt ve denetim altında muhafaza edilerek kişi reşit olduğu zaman kendisine teslim ediliyordu. 30 Aralık 1798 tarihli fermada yetim mallarıyla ilgili kanun şöyle tarif edilmiştir: “...*emvâl-i eytâm olarak her ne hâsıl olur ise vasileri yedlerine teslim olunmayıp vaz’-ı bezzâzistân olunup ba’delhû rehn-i kavî yahud kefil-i malı ile alâ vecih’ş-şer’î i’ mâl ve istirbâh olunup emvâl-i eytâmın teksîrine sa’y eylemeleri...*”³⁴. Yetim mallarının idaresiyle ilgili temel prensiplerin özü itibarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasında yapılan düzenlemelerde korunduğu görülmektedir. Yetimin rüşd sahibi birey özelliği kazanıncaya değin gerek terekenin tesviyesi gerekse mallarının işletilmesi ve lüzumlu harcamaların yapılması mahkeme kontrolünde, her bir işlemin görevlilerce tescil ve teftiş edildiği ortamda gerçekleşmiştir. 1850’li yıllardan itibaren ise hazırlanan nizamnâmeler, ihdas edilen yeni kurumlarla terekenin taksimi ve yetim mallarının işletilmesinde yaşanan problemler dikkate alınarak esasen idarî denetimin arttırılması amaçlanmıştır. Tereke ve yetim mallarında çoğu ötedenberi cari olan uygulamalar hiçbir husus atlanılmadan ayrıntılı şekilde tarif edildiği nizamnâme maddelerine dönüşmüştür. Yetim mallarının mümkün merteye eksiksiz tespiti, daha iyi şartlarda korunması ve işletilmesiyle ilgili kapsamlı düzenlemeler olsa da terekenin tahriri veyahut yetim mallarının işletilmesinde köklü değişiklikler yapılmamıştır. Daha sonra müdüriyete tahvil edilecek Emvâl-i Eytâm Nezâreti’nin teşkili ve yetimlerle ilgili terekelerde çeşitli sorumlulukların nezârete bırakılması önemlidir. Emvâl-i Eytâm Nâzırı terekenin tesviye sürecinde mahkeme tarafından gönderilen kâtip ve diğer memurlarla beraber görev yapacak kurumun kendi muavin ve kâtiplerini görevlendirmeye başlamıştır. Tereke işi tamamlandıktan sonra yetim mallarının işletilmesi, denetimi ve muhasebe kayıtlarının kontrolünde de nezâretin yetkileri söz konusudur. 1874 yılında ise Şeyhülislâmlık’a bağlı Meclis-i İdare-yi Emvâl-i Eytâm tesis edildi.³⁵ Sonraki yıllarda yetim mallarının korunması ve değerlendirilmesiyle ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmaya devam etmiştir.³⁶

Başkentlilere ait tereke defterleri, İstanbul örneğinde yetim mallarının işletilmesiyle ilgili uygulamanın nasıl olduğunu anlamamıza yardım eder. İncelediğimiz kayıtların çoğunda terekenin, taksimatı takip eden bölümünde yetimlerle alakalı bilgiler dikkat çeker. Çoğu yetim haklarının gözetilmesi kaygısıyla kaleme alınmış tereke defterlerinde reşit mirasçılar söz konusu

³⁴ KŞS, no.706, vr.1a.

³⁵ Emvâl-i Eytâm Nezâreti’nin kurulmasıyla başlayan ve sonraki düzenlemelerle devam eden süreçle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdakul, *a.g.e.*, s. 177 vd.

³⁶ Yurdakul, *a.g.e.*, s. 177 vd; Özcan, *a.g.m.*, s. 115-119; Öztürk, *a.g.m.*, s. 403-405.

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

olduğunda öğrenemediğimiz birçok husus yetimlerden dolayı tereke metnine giriyordu. Örneğin icareteynli vakıf mülklerinin başkentte yaygınlığı ve daha da önemlisi tereke geliri kadar önemli bir servet unsuru olduğunu ancak yetimler sayesinde fark edebildik. Günümüzdeki kredi kurumlarının olmadığı dönemde bedestenlerin banka işlevini üstlenmesini, İstanbul halkının ve piyasasının finansal ihtiyaçlarının karşılanmasında mâl-ı eytâmın önemini ortaya koyan kayıtları da yetimlere borçluyuz. Tereke defterlerinin son kısmında düzenli olarak aktarılan bilgilerin başında, yetime müteveffa baba veya annesinden intikal eden mal ve paranın nasıl idare edildiği hakkında bilgiler gelir.

Yetimlerin hissesine isabet eden miras paylarını vasîleri vesâyet yoluyla *ahz ü kabz* etmişlerdir. Ancak vasîlerin hukukî açıdan lüzumlu olan bu beyanları geçici bir durumu ifade ediyordu. Nitekim kaydın devamında vasîler sorumlu olduğu yetim malının nasıl işletildiğini ve nerede muhafaza edildiğini açıklıyorlardı. Rehin veya kefilin, bazen her ikisinin de bulunduğu şartlarla kimlere ne kadar borç verildiği kaydediliyordu. Bu işlemlerin mahkeme huzurunda yapılıp şer'î senedinin tanzim edildiğini metinlerde geçen *bâ-hüccet* tabirinden anlıyoruz. Özellikle anne veya babanın vasî olduğu kimi terekelerde yetime ait paranın önemli kısmı bunlar tarafından kullanılabilirdi. Fakat incelediğimiz tereke defterlerinde en sık karşılaştığımız yöntem vasî tarafından bedestene emanet edilmesidir. Bir kısmı şahıslara borç verilmiş kalanı ise bedestene teslim edilmiş kayıtların sayısı da az değildir. Vasîlerin yetim parasını uygun şartlarda geciktirmeden işletmesi gerektiği için eğer taliplisi varsa mirasın taksim edilmesiyle beraber şahıslara borç veriliyordu. Çoğu zaman kısa sürede bu mümkün olmadığından yetimin parası vasîlerin elinde bırakılmıyor, bedestende saklanıyordu. Tereke defterlerinde şahıslara borç verildiği nakledildiğinde uygulanacak faiz oranı hakkında bilgi nadiren veriliyordu.³⁷ İdâne (borç) hüccetlerinin kaydı ayrıca tutulduğundan tereke kâtiplerinin faiz oranını incelediğimiz dönem tereke defterlerinde yazmaları gerekmemiştir.³⁸

Yetim mal ve paralarının bedestene teslimi için sandık kullanılıyordu. Ayrıntı gibi görünen bu durum, aslında uygulamanın önemli bir özelliği idi.

³⁷ Hacdan dönerken Şam'da vefat eden Kapan-ı Dakik tüccarından el-Hac Süleyman Ağa'nın 10 Mart 1787 tarihli tereke defterinin son kısmında bu bilgi şöyle kaydedilmişti: "...onu on bir buçuk hesabı üzere bâ-devr-i şer'î ilzâm-ı ribh ve idâne olduğu bu mahalle şerh olundu" (KŞS, no.551, vr.51b).

³⁸ Eytâm Nezâreti kurulduğunda paranın işletilmesi, rehin ve kefil işlemlerinde önemli yetkilere kavuşmuş olmasına rağmen şer'î hüccetlerin tanzimi Kassamlık'ta yapılmaya devam etmiştir. Kismet-i Askeriye Mahkemesi'nin *İdâne Sicili* başlıklı, borç verilen yetim paralarının kayıtlarına mahsus sicildeki hüccetler borç kapatıldığında üstüne çizikler atılarak terkin edilmiştir.

Zaman zaman sandık yerine kese veya torba tabir edilen eşyalar da kullanılmıştır; ancak bunların sayısı azdır. Çok sayıda tereke kaydı yetim adına alınan envai çeşit sandıklar için yapılan mütevazî harcama kalemini içeriyordu. Tahta, servi, ceviz, hatta köhne sandıklara ödenen para yetimin hissesinden düşülüyordu. Günümüzün banka kasaları gibi kullanılan sandıklara yetimin parası konduktan sonra ağzı mühürlenerek bedestene emanet ediliyordu.³⁹ Bedestende bu amaçla kullanılan mahzen, dolap gibi mahallerde güvenli şekilde muhafaza edilen sandıklar borç işlemi yapılacağı zaman mührü sökülerek açılıyor, daha sonra tekrar mühürlenip yerine kaldırılıyordu. Muhtemelen bedestende kassamlığa ait veyahut yetimlerin sandıkları için kullanılan özel mekanlar vardı.⁴⁰ Yetimler dışında İstanbul halkı ve esnafı da banka kasalarının bulunmadığı devirlerde paralarını ve kıymetli eşyalarını ağzı mühürlü sandıklar içinde bedestende muhafaza etmişlerdir.⁴¹ Bedestenlerde kullanılan sandıklar, Osmanlı ev içi yaşam kültürünün önemli eşyasının farklı işlevleri olduğunu göstermektedir. Ev, dükkan, han odaları ve bedestenlerde benzer veya farklı amaçlarla yaygın şekilde kullanılan sandıklar, Osmanlı maddî kültürünün kıymetli eşyaları arasında yer almıştır.

Belgelerde *Bezzâzistân-ı Atik* ve *Sandal Bezzâzistânu* (Yeni Bedesten) ismiyle zikredilen İstanbul bedestenleri, özellikle bezzâzistân-ı atik, başkentte ticarî hayatın kalbini oluşturuyorlardı. İçinde çeşitli çarşıları barındıran bedestenlerin bir diğer önemli özelliği İstanbul finans sektörünün merkezi olmalarıdır. Yetim mâlları nadiren sandal bezzâzistâna emanet edilirken, terekenin satışında olduğu gibi yetim mâllarının muhafazası ve işletilmesinde de asıl olarak bezzâzistân-ı atik kullanılmıştır. Bedestene

³⁹ Miss Pardoe, Süleymaniye Camisi'nin kuzey tarafı boyunca uzanan açık galerinin yetim ve diğer İstanbullulara ait sandıklarla dolu olduğunu bildirir. Vakıf idarecilerine teslim edilmiş kıymetli emanetlere hiçbir suretle müdahale edilmediğini, hatta idarecilerin ihtiyaç halinde dahi bu kaynağa müracaat etmediklerini belirtir (Julia Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, Cev. Banu Büyükdal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 227-228).

⁴⁰ İstanbul Bedesteni hakkında derli toplu bilginin bulunduğu bedesten maddesinde Koçu, başkaca malumat vermeden kassam mahkemesine ait dolabı farklı bir bağlamda zikreder: “Bedestenin kassam mahkemesinine aid dolabın üstünde, içerisinde Allah, Muhammed, Yâ Müstean yazılı mozayikdan büyük bir levha vardı...” (Reşat Ekrem Koçu, “Bedestan”, *İA*, cilt V, İstanbul 1961, s. 2354).

⁴¹ Koçu, *a.g.m.*, s. 2347. Bedesteni bankalara, sandıkları da banka kasalarına benzeten Koçu, sandıkların kullanılma tarzı hakkında da bilgi verir: “Bankalar (Banka kasaları) yok iken, bütün İstanbul halkı (içlerinde kıymetli eşyaları mücevherleri parası bulunan) ağzı mühürlü sandıklarını, (sonraları) kasalarını Bedestene koyar ve mukabilinde bir makbuz alır giderdi. Sahibi geldiği zaman bir bölük başının nezâreti altında sandığın konulduğu mahzene gidilir, bölükbaşı kenarda durarak emânet sâhibi sandığından alacağını alır, koyacağını koyar, tekrar mühürleyip mührünü bölükbaşıya gösterirdi” (Koçu, *a.g.m.*, s. 2354).

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

sandık içinde bırakılan yetim paralarını talep edenler arasında sarrafların ilk sırada geldiği, en azından en önemli grubu oluşturduğunu düşünebiliriz.⁴² Nitekim 1805 tarihli belgede sarraflar hakkında aktarılan “...*esnâf-ı mezkûrenin öteden berü kullandıkları mebâliğ kendü mâlları olmayub ekserisi bazı evkâf ve eytâm ve sair kesânın akçeleri olduğu...*”⁴³ bilgisi buna delalet etmektedir. Önemli kısmı toplumun çeşitli kesimlerinden işletilmek üzere toplanmış paralardan oluşan sermayelerini başarılı bir şekilde idare etmeleri, hem piyasa dengelerinin hem de parasını emanet eden kesimlerin korunması bakımından önemliydi. Her ne kadar meslekleri gereği ticarî zekâ ve tecrübeleri sayesinde değişen şartlara göre finansal yatırımlarını şekillendirebilme, ticarî bağlantıları kullanabilme gibi becerileri olsa da her zaman işlerinin yolunda gittiğini düşünemeyiz.⁴⁴ Osmanlı ekonomisinde yaşanabilecek dalgalanmaların etkisi büyük oluyor, ilk olarak sarraflara onlar üzerinden de hak sahiplerine ulaşıyordu. 19. yüzyılın başlarında yaşanan malî kriz de bu özellikte olmalıdır. Müflis sarraflar ile borçlu ölen sarrafların borçlarının tesviyesi için Darphane Emîni ve Sarraf Kethüdası görevlendirilmiş; yapılan inceleme sonucunda bu durumdaki sarrafların piyasadan 180.549,5 kuruş alacağına karşılık, 452.061 kuruş borcu olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁵ Eytâm malının korunması hususunda hassasiyet ve titizlik gösteren idareciler, yetimlere ait paraların, son dönemde, aralarında müflis ve borçlu olanların sayısının arttığı sarraflara emanet edilmesinden ziyade yetimler için esham alınmasını daha faydalı bir yöntem olarak aynı yıllarda teşvik etmişlerdir.⁴⁶

⁴² Sarrafların yetim mallarını (nakdini) yoğun şekilde kullandıklarını göstermesi bakımından şu iki belge önemlidir: BOA, C.DRB, no.453 (17 N 1220/8 Aralık 1805) ve İŞS, no.106, vr.4a-5a (22 S 1226/17 Mart 1811).

⁴³ Sarrafların kethüdası tarafından 1805 yılında arz edilen ve sarrafların çeşitli sorunlarının ve taleplerinin zikredildiği belge için bkz. BOA, C.DRB, no.453.

⁴⁴ 1787 yılında terekesi kayda geçirilmiş olan Haseki Ahmed Ağa'nın bıraktığı toplam miras 3.360 kuruştur. Çeşitli masraflar çıktıktan sonra geriye kalan 2.772 kuruşun $\frac{1}{4}$ 'ü eşine, $\frac{3}{4}$ 'ü de beytûlmale intikal edecekken, sarraf Yako beytûlmâl adına terekeyi kabza memur Bostancı Başı'nın vekili Eşber Ağa karşısında müteveffadan 19.000 kuruş alacağı olduğunu senediyle ispat ettikten sonra, terekeye 2.772 kuruşa el koymuştur. Müteveffanın sair terekesi ortaya çıktığında alacağının kalan kısmını da tahsil edeceğini kayda geçirtmiş olan sarrafın, verdiği borcun önemli bir kısmını hiçbir zaman tahsil edememesi kuvvetle muhtemeldir. 1780'li yıllar için hatırı sayılır büyüklükteki kredinin geri dönmemiş olması sarraf için önemli bir kayıp olmalıdır (KŞS, no.556, vr.37ab).

⁴⁵ Kassam katibi ve bir kısım alacaklıların da hazır olduğu halde yapılan tetkikat 21 B 1230 (28 Temmuz 1815) tarihinde tamamlanmıştır. 1811-1815 dönemi hesaplarını içeren belgede müflis sarrafların kimler olduğunun bilgisi bulunmamakla beraber, sarraflara borçlu ve onlardan alacaklı olanların isimleri ve tutarları kaydedilmiştir. Bu belge için bkz. BOA, C.DRB, no.1960.

⁴⁶ Masraf-ı Cenâb-ı Hilâfet Kâtibi İbrahim, vasî-i muhtarları olduğu müteveffa Cavid Mir Ahmed'in iki ve Silahdâr-ı Şehriyârî-i esbak müteveffa Abdullah'ın yedi yetiminin

Yetim mallarının korunması ve işletilmesiyle ilgili duyarlılığın neticesi olarak vasîlerin hesapları da mahkemeler tarafından denetlenmiştir. Eylül 1859 tarihinde yayınlanan Şer'î Mahkemeler ve mahkeme harçları ile ilgili nizamnâmenin 57. Maddesi, emvâl-i eytâm muhasebesinin (en az) üç senede bir görüleceğini hükme bağlamıştır.⁴⁷ Bu tarihe kadar uygulama lüzum görüldükçe hesapların teftiş edilmesi şeklinde yürümüş; nadir de olsa bir yıldan kısa döneme ait muhasebe defterleri kaleme alındığı gibi 5-10 yıllık dönemin hesaplarını içerenleri de olmuştur.

Mahkemeye ibraz edilen muhasebe kayıtları gelir ve gider olarak adlandırabileceğimiz iki bölümden müteşekkildi. Vasîlik görevi başladığında yetimin mevcut olan malı ve hesabın görüldüğü tarihe kadar geçen süreçte işletilmesinden elde edilen kârın toplamı gelir kısmını oluşturuyordu. Örnekleri az olmak kaydıyla, yetimin satılmayan gayrimenkullerinden elde edilen kira gelirleri de muhasebe defterinin gelir hanesine kaydediliyordu. Muhasebe defteri tereke defterinin tanziminden sonra ilk görülen hesaba ait ise yetimin mevcut mâlını terekeden hissesine isabet eden tutar ile varsa ebeveyninden intikal eden vakıf mülkûn ferâğ bedelinden meydana geliyordu. Bazen diğer varislerin ve şahısların yetimlere hibe yaptığı oluyordu; hibe edilen meblağ da yetimin mevcuduna dâhil ediliyordu. Vasînin mahkemeye sunduğu hesap listesi ikinci veya sonraki vesâyet dönemine ait gelir ve giderlerin dökümü ise, yetimin mâlî için hesabı görülen bir önceki muhasebe defterindeki bâkiye tutarı esas alınıyordu. Yetimin mevcut mâl ve parasının vasî marifetiyle işletilmesinden elde edilen hâsılat önemliydi. Kahir ekseriyeti şahıslara verilen borcun karşılığında elde edilen, belgelerde nemâ tabir edilen, ortalama %10-15 oranındaki faiz gelirinden oluşuyordu.⁴⁸ Her bir şahsa verilen borcun

sarraflarda bulunan haklarını tahsil edip yetimler için eshâm kavâ'imi almak talebine binaen çıkan fermanda kendisine izin verildiği gibi, son dönemde iflas eden sarrafların sayısının artmasından dolayı yetim mallarının sarraflara emanet edilmeyip esham alınmasının tüm yetimler için *evlâ ve enfa'* olacağı mütalaa edilerek, uygulanması isteniyordu. İstanbul Kadısı'na hitaben yazılan *eytâma sehim i'tâsı* derkenarlı fermân için bkz. İŞS, no.106, vr.4a-5a (22 S 1226/17 Mart 1811). Bu fermânın Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ile Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarına da ayrı ayrı yazıldığı aynı kayıta belirtilmektedir.

⁴⁷ 13 S 1276 tarihli nizamnâme için bkz. Düstur, Tertip I, Cilt I, s. 301-314.

⁴⁸ İncelediğimiz dönemde, yetim parasını işletirken uygulanacak devlet tarafından kesin olarak belirlenmiş bir oranın varlığı saptanmamış olmakla beraber kârın gelire nispetinin %10-15 aralığında gerçekleştiği örnekler çoktur. 1851 yılında çıkarılan Eytâm Nizamnâmesi'ne göre yetim mallarının (parasının) işletilmesinde cari olacak faiz oranı %15 olarak belirlenmiş; ancak bu mümkün olmadığı takdirde sarraflar kumpanyasına veya muteber esnaf ve diğer yerlere %10 faiz oranıyla verilmesi yetimlerin menfaatine uygun bulunmuştur (Düstur, Tertip I, cilt I, s. 271-272). Farklılıkları olmakla beraber benzer bir yöntemle çalışan para vakıfları üzerine yapılan çalışmalarda da erken dönemden itibaren yaklaşık olarak aynı oranların uygulandığı tespit edilmiştir. Para Vakıfları hakkında ayrıntılı

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

miktarı, vadesi ve nemâsı ayrı ayrı yazılabildiği gibi bazı kayıtlarda görüldüğü üzere “*sagîr-i mezbûrenin mâlından vasî-i mezbûrun i‘mâliyle müddet-i mezbûrede hâsıl olan nemâ 1.315 guruş*” şeklinde teferruatına girmeden icmâl halinde kaydedilebiliyordu. Yetimin vakıf ya da şahsî mülk statüsünde gayrimenkulleri olması durumunda bunlar vasîleri tarafından şahıslara kiralanarak gelir temin etme yoluna gidiliyordu. Yetim mâl ve paralarının verimli şekilde işletilmesi, elde edilen hasılatla yetimin ihtiyaçları karşılanarak asl-ı mâlın mümkün mertebe muhafaza edilmesi vasîlerin temel sorumluluğuydu. Vasîlerin ne kadar başarılı olduğu, 19. yüzyılın ortalarından itibaren merkezî idarenin denetimini arttıran yeni kurum ve nizamnâmelerin yetim mâlının korunması ve geliştirilmesinde etkili olup olmadığı sorularına sağlıklı yanıtlar verebilmek için konunun etraflıca incelenmesi gerekmektedir.

Muhasebe defterinin gider bölümünde ise yetim için bu süreçte vasî tarafından yapılan çeşitli masraf ve harcamalar bulunuyordu. En önemli gider kalemini yetimin barınma, beslenme, giyinme, bakım gibi zarurî ihtiyaçlarının karşılanması için tahsis edilmiş nafaka ücretleri meydana getiriyordu. *Nafaka-yı mefrûze* tabir edilen, genellikle aylık miktarı belirtilen yetimin temel ihtiyaçlarına sarf edilen meblağ, toplam giderin takriben %80 ile %95’ine karşılık geliyordu. Nafaka kapsamında mütalaa edilmemiş olan elbise masrafları (muhtemelen çoğu bayramlık veya özel günlere mahsus kıyafetler olmalıdır), icareteynli vakıf mülklerin tasarruf hakkının devri için yapılan masraflar, kiraya verilen vakıf mülklerin icare-yi müecceleleri, yetimin temel ihtiyaçları dışında yapılmış eğitim, bakım vb. harcamalar da gider kısmında yer alan ancak düzenli olmayan masraf kalemleridir. Son olarak vasînin hesabının görülerek sicile kaydedilmesinden dolayı tahsil edilen harc-ı muhasebe ve kaydiye harçlarını zikretmemiz gerekir. İncelediğimiz muhasebe kayıtlarında gelir toplamından giderler çıktıktan sonra kalan tutar üzerinden yaklaşık olarak %1-1,5 oranında alınmıştır. 1859 tarihli şer‘î mahkeme harçlarını düzenleyen nizamnâmenin ilgili maddesinde ise giderler düşüldükten sonra kalan meblağdan kesede 5 kuruş (%1) harc-ı muhasebe tahsil edileceği bildirilmektedir.⁴⁹

Vasîlerin mahkemeye takdim ettikleri muhasebe kayıtlarına göre en önemli gider kalemi, miktarı mahkeme tarafından tayin edilen nafaka ücretleridir. Nafaka için belirlenmiş sabit bir meblağ söz konusu değildir. Kadı veya kassam tarafından nafaka ücreti tayin edilirken yetimin serveti, ailesinin toplumsal konumu ve mensup olduğu sosyal çevrenin yaşam tarzı

bilgi için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

⁴⁹ Düstur, Tertip I, cilt I, s. 312.

dikkate alınmış olmalıdır. 1811 yılına ait muhasebât sicilinde yetimler için takdir edilen aylık nafaka ücretleri 5 kuruştan 200 kuruşa kadar değişen miktarlarda olmuştur. Ailesinin, dolayısıyla yetimin askerî sınıfa mensup olması, zenginliğiyle orantılı olarak nafaka miktarını arttırırken, bu ailelerin de kendi içinde hiyerarşik bir yapı oluşturduğu görülmektedir. Muhtemelen reaya statüsünde olan Şerife Zeyneb Hatun'un sağır oğlu için aylık 5 kuruş, yağcı el-Hac Osman Ağa'nın sağire kızına ise 7 kuruş nafaka ücreti zarurî ihtiyaçları için yeterli bulunmuştur.⁵⁰ Her biri askerî zümreden olan Eşrâf-ı Kuzâttan el-Hac İsmail Efendi'nin sağır oğluna 40 kuruş, Zaim es-Seyyid Mehmed Ağa'nın yetim kızına 50 kuruş nafaka tayin edilirken, Çiçekçibaşı es-Seyyid Abdülhalim Ağa'nın oğlunun aylık masrafı 100 kuruş olarak hesaplanmıştır. Sabık Matbah-ı Âmire Emîni Küçük İbrahim Efendi'nin sağır oğlu için uygun bulunan aylık nafaka ücreti ise 200 kuruştur.⁵¹

Bireyler arasında farklılaşmanın çocukluk döneminde başladığını vasîlerin muhasebe kayıtları ortaya koymaktadır. Sadece yüksek nafaka miktarları değil nafaka dışında bazı özel harcamaların yapılmasına mahkemece izin verilmesi de seçkin ailelerden gelen yetimlerin ayrıcalığıdır. Annesi hayatta olsa dahi bakımı için cariye satın alınması bazı yetimler için ihtiyaç olarak kabul edilmiştir.⁵² Süt anneliği, dadılık gibi hizmetleri yerine getirmek üzere alınan cariyeler sıradan ailelerin yetimleri için söz konusu olmaz iken, yönetici sınıftan varlıklı ailelerin çocukları için lüzumlu olan ihtiyaçlar arasında yer almıştır. Babaları Dürrîzâde Mehmed Nurullah Molla Efendi'nin vefatıyla yetim kalan dört evladına aşçılık hizmeti vermek üzere alınan *aşçı zenciye cariyeye* kaydı, başkentin elit kesimini oluşturan ailelerin temsil ettiği kibar kültürün farklı alanlarda uzantısının yetimler üzerinden incelemenin mümkün olabileceğini göstermektedir.⁵³

Sonuç: Günümüze ulaşmış Şeriyeye Sicilleri'nde mevcut tereke defterlerinin çoğu toplumun himayeye en çok muhtaç kesimine yani yetimlere gösterilen hassasiyetin neticesinde kaleme alınmış sicil belgeleridir. İslâm Miras Hukuku'nun Osmanlı dönemi tatbikatında *emvâl-i*

⁵⁰ İki kayıt için bkz. KŞS, no.876, vr.4a, 69a.

⁵¹ Bu dört muhasebe defteri için (sırasıyla) bkz. KŞS, no.876, vr.9ab, 19b, 8b-9a, 45a.

⁵² Zaim es-Seyyid Mehmed Ağa'nın sağire kızına annesi vasî tayin edilmişti. Vasî annenin mahkemenin izniyle gerçekleştirdiği masraflardan biri de kızına hizmet etmek üzere 750 kuruşa cariye satın alınmasıdır. Bkz. KŞS, no.876, vr.20a.

⁵³ Rumeli Kazaskeri iken vefat eden Dürrîzâde Mehmed Nurullah Molla Efendi'nin dört yetiminin vasîsi amcaları tarafından mahkemeye sunulan muhasebe defterine göre yetimlere *matbah hizmetleri* için 72.000 akçeye aşçı zenciye cariye satın alınmıştır. 18 ve 19. yüzyılların önde gelen meşhur ulema ailelerinden olan Dürrîzâdeler gibi askerî zümrenin nüfuzlu ve varlıklı ailelerin yetimleriyle ilgili muhasebe kayıtları Osmanlı elitlerin yaşam tarzı ve seçkin kültürünü yansıtacak özelliktedir. Bu muhasebe kaydı için bkz. KŞS, no.451, vr.71b-72a.

YETİMİ KOLLA MALINI KORU!
TEREKE DEFTERLERİ VE YETİM MALLARI (1785-1875)

eytâmın korunması idarecilerin en önemli sorumluluklarından kabul edilmiş; yetimlerin mirasçı olduğu terekeler mahkeme tarafından tahrir ve taksim edilerek, mâllarının mümkün mertebe eksiksiz tespit ve tescil edilmesine özen gösterilmiştir. Mirastan sonra reşit oluncaya kadar yetimleri korumaya yönelik Osmanlı uygulamaları devam etmiştir. Bu ikinci aşamada tescil edilen yetim mâlının muhafazası, işletilmesi ve elde edilen kârla ihtiyaçlarının karşılanması hedeflenmiştir. Mâllarının idaresi ve ihtiyaçlarının karşılanmasında vasîlerin rolleri önemli olmakla beraber, mahkemelerin etkin kontrolüne dayalı bir mekanizma geliştirilmiştir. Terekenin taksimiyle kayıt altına alınan yetim mâlî şahıslara borç verilmek suretiyle değerlendirilmiş; elde edilen faiz geliri yetimin zarurî ihtiyaçlarına sarf edilmiştir. Vasî tarafından gerçekleştirilen her bir işlemin sicile kaydedilmesi, ayrıca hesaplarının mahkemece görülmesi yetim mâlını korumaya yönelik tedbirler olmuştur. Böylece *mâl-ı eytam* kayıt ve denetim altında muhafaza edilerek kişi reşit olduğu zaman kendisine teslim edilebilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

İstanbul Müftülüğü Şeriye Sicilleri Arşivi

Eyüp/Havâss-ı Refia Mahkemesi Şeriye Sicilleri (EŞS)
Galata Mahkemesi Şeriye Sicilleri (GŞS)
İstanbul Kadılığı Mahkemesi Şeriye Sicilleri (İŞS)
Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri (Askerî Kassamlık) (KŞS)
Mülga Beledî Mahkemesi Şeriye Sicilleri (Beledî Kassamlık) (MŞS)
Üsküdar Mahkemesi Şeriye Sicilleri (ÜŞS)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Cevdet Belediye (C.BLD).
Cevdet Darbhane (C.DRB).
Cevdet Maarif (C.MF).

Kaynak ve İnceleme Eserler

Anastassiadou, Meropi, *Selanik 1830-1912 (Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri)*, Çev. Işık Ergüden, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
Bardakoğlu, Ali, “Buluğ”, *DİA*, cilt VI (1993), s. 413-414.
Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askeri Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659), *Belgeler*, Cilt III, sayı 5-6 (1966), s. 1-479.
Bozkurt, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.

- Coşar, Asiye Mevhibe, “Türk Söz Varlığında Öksüz ve Yetim Kavramları”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 295-308.
- Çanlı, Mehmet, “Eytam İdaresi-Sandıkları ve Osmanlı Devletinde Yetimlerin Ekonomik Haklarının Korunması”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 59-86.
- Dönmez, İbrahim Kafi, “Yetim”, *İA*, cilt XIII (1986), s. 401-403.
- Establet, Colette ve Jean-Paul Pascual, *Famillies et Fortunes a Damas: 450 Foyers Damascains en 1700*, Institut Francais de Damas, Damas 1994.
- Kırbaç, Safiye, “Osmanlı Belgelerine Gore Birinci Dunya Savaşı YıllarındaAlmanya’ya Gonderilen Daruleytam Öğrencileri”, Editorler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Cocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 87-104.
- Koç, Aylin, “Öksüz ve Yetim Çocuklar İçin Kurulmuş Bir Eğitim Kurumu: Darüşşafaka”, Editörler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 183-193.
- Koçu, Reşat Ekrem, “Bedestan”, *İA*, cilt V (1961), s.2345-2362.
- Köse, Saffet, “Rüşd” *DİA*, cilt 35 İstanbul 2000, s. 298-300.
- Marcus, Abraham, *The Middle East on The Eve of Modernity: Aleppo in The Eighteenth Century*, Columbia University Press, New York 1989.
- Özcan, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytâm Sandıkları”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14 (2006), s. 103-121.
- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Özdeğer, Hüseyin, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988.
- Öztürk, Said, “Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kassamlık Müessesesi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15: M. Munir Aktepe’ye Armağan (1997), s. 393-429.
- _____, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1995.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Pardoe, Julia, *Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yuzylda Osmanlı Yaşamı*, Çev. Banu Buyukdal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Sofuoğlu, Ebubekir, “Osmanlı Devletinde Yetimler İçin Alınan Bazı Sosyal Tedbirler”, Editorler: Emine Gürsoy Naskali ve Aylin Koç, *Savaş Çocukları: Öksüzler ve Yetimler*, İstanbul 2003, s. 49-58.
- Yurdakul, İlhami, *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.